

VILÁG- TÖRTÉNET

6. (38.) évfolyam 2016. 2.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **SZÁSZDI LEÓN-BORJA ISTVÁN**
ISTEN ELSŐ SZAVA AZ ÚJVILÁGBAN
- **CONSTANZA LÓPEZ LAMERAIN**
A HARMADIK LIMAI ZSINAT
ÉS AZ EGYSÉGES EVANGELIZÁCIÓS RENDSZABÁLYOK
- **ZAJTA LORÁND**
BRENTÁN KÁROLY HITTÉRITŐI ÉS TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGE
A PERUI ALKIRÁLYSÁG TERÜLETÉN
- **BABARCZI DÓRA**
EGY MAGYAR JEZSUITA PARAGUAYBAN
- **LUDOLF PELIZAEUS**
AZ „ÜRES FÖLD” FOGALMÁNAK SZEREPE CHILE MEGHÓDÍTÁSÁBAN
- **SZEMLE**
MENYHÁRT ÁGNES, SCHVÉD BRIGITTA KINGA,
VARGA MÁTYÁS GÁBOR ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Bottoni Stefano, Farkas Ildikó,
Katona Csaba, Martí Tibor,
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Pók Attila, Poór János

6. (38.) évfolyam 2016. 2.

TARTALOM

Keresztben és célkeresztben. Szerzetesek és térítők Dél-Amerikában (Martí Tibor)	179
<i>Tanulmányok</i>	
Szászdi León-Borja István: Isten első szava az Újvilágban. A millenarizmus és az univerzális monarchia összekapcsolódása	183
Constanza López Lamerain: A harmadik limai zsinat és az egységes evangelizációs rendszabályok a perui egyháztartományban	211
Zajta Loránd: Brentán Károly hittérítői és tudományos tevékenysége a Perui Alkirályság területén	229
Babarczi Dóra: Egy magyar jezsuita Paraguayban. Limp Ferenc 1752–1753. évi levelei	259
Pedro Miguel Omar Svriz Wucherer: Az arecayái felkelés. Fegyveres guaraní a határnál	277
Ludolf Pelizaeus: Az „üres föld” fogalmának szerepe Chile meghódításában	297
<i>Szemle</i>	
Magyar jezsuiták Brazíliában, 1753–1760 (Menyhárt Ágnes)	319
A Túpac Amaru-felkelés (Schvéd Brigitta Kinga)	323
Chilei küldetésben, 1956–1975 (Varga Mátyás Gábor)	328

Jelen számunkat szerkesztette: Martí Tibor

Brentán Károly hittérítői és tudományos tevékenysége a Perui Alkirályság területén

A Latin-Amerikában tevékenykedő magyar hittérítők életéről és munkásságáról igen keveset tudunk. Ennek legfőbb oka az, hogy a vonatkozó írásos anyagok legtöbbször még feltáratlanul hever a spanyol, a portugál, illetve a tengerentúli levéltárak mélyén. A távolságon túl a bűvárokodásnak más akadálya is van: a jezsuita missziók iránt érdeklődő magyar, illetve más nemzetiségű kutatók tisztában vannak azzal, hogy a latin-amerikai archívumok vonatkozó anyagai a legtöbb esetben nagyrészt katalogizálás nélkül, nemegyszer más iratokkal összefűzve porosodnak a raktárak polcain. Emellett a kutatómunkát rendkívül megnehezíti az a tény is, hogy a jezsuiták 1767. évi dél-amerikai távozását követően az általuk fenntartott intézmények iratanyaga idegen kezek prédájává vált. A dokumentumok egy részét ugyan a rendtagok helyére az iskolákba, egyetemekre, illetve a még fel nem számolt missziókba érkező, nagyrészt ferences szerzetesek tovább őrizték és rendszerezték, az iratok másik része azonban – már ami megmaradt belőlük – teljesen szétszórva bújjik meg Latin-Amerika különböző közgyűjteményeiben.

Brentán Károlynak, az egyik legkiemelkedőbb Latin-Amerikában működő magyarországi hittérítőnek az életútja immáron 85 éve foglalkoztatja a hazai földrajz-, illetve más természettudományokban jártas szakembereket, újságírókat, valamint a történészeket. Rövid, mondhatni lexikonszócikk-szerű biográfiai összefoglalón kívül azonban magyar nyelven még nem született Brentán Károllyal kapcsolatban alaposabb kutatásokon alapuló történeti munka. A magyar irodalomban először Pinzger Ferenc, a Pécsen tanító jezsuita 1931-ben kiadott műve említi,¹ amely – bár Pinzger a hivatalos rendi iratokra támaszkodva néhány életrajzi tévedéstől eltekintve pontos adatokat közölt – nem szakmunka, sokkal inkább a hitben való elmélyülést szorgalmazó könyv. Brentán tudományos közleményekben való első említése Magyarországon az 1950-es évek első felére tehető, amikor is a Néprajzi Múzeum muzeológusa és etnológusa, a São Paulóban született Boglár Lajos röviden – több téves adattal – Brentánt is megemlítette a 18. századi, Latin-Amerikát megjárt magyar utazók sorában.² Ezt követően továbbra is csak rövid utalások jelentek meg róla a dél-amerikai magyar utazókról és a hittérítésről szóló munkák-

1 Pinzger, 1931. 18.

2 Boglár, 1952. 456.

ban.³ Spanyolul is mind ez idáig összesen két – 1734-ben, illetve 1738-ban írt – beszámolót publikáltak, mindkettő egy olasz jezsuita hittérítő, Paul Maroni *Noticias auténticas del famoso río Marañon* című, a maynasi missziós kerület történelmét, annak bennszülöttjeit és szokásait, illetve a Felső-Amazonas-vidék természeti sajátosságait bemutató munkájának a függelékeként, amelyet részben a missziókat vezető páterekkel folytatott levelezése alapján maga Maroni állított össze.⁴

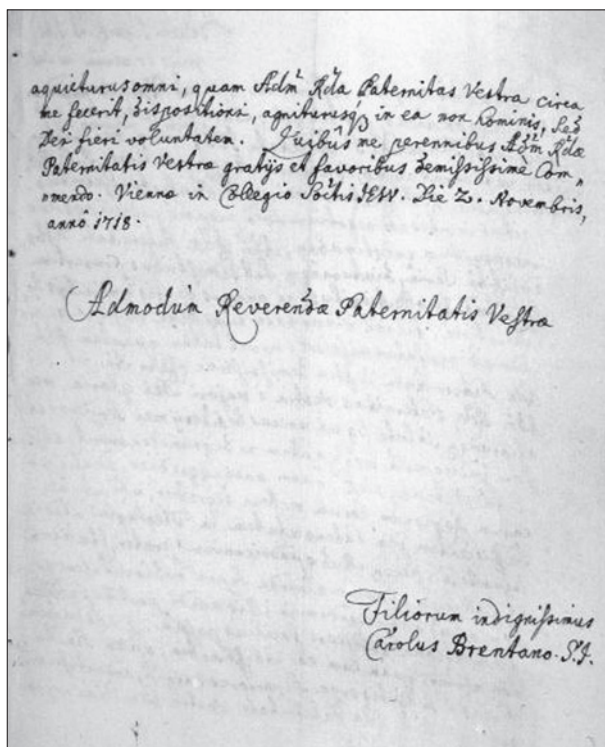
Jelen tanulmány kísérletet tesz arra, hogy bemutassa Brentán Károlynak a mai Ecuador és Peru területén egykor létező maynasi jezsuita missziós kerületben végzett hittérítői és tudományos tevékenységét. Az életút és a munkásság vizsgálatához igen jó alapot nyújtottak mindazok az általa írt latin, illetve spanyol nyelvű levelek, jelentések és beszámolók, melyek a quitói jezsuita könyvtár levéltárában, az *Archivo Documental de la Biblioteca Ecuatoriana Aurelio Espinosa Pólit*ban találhatók. Fontos megemlíteni, hogy Maroni mellett több más, Brentán kortársának számító és vele együtt tevékenykedő jezsuita atya publikált naplóbejegyzései és jelentései szintén hasznos információt nyújtottak. Mindezen kútfők mellett a *Real Audiencia de Quito* (a Perui Alkiralyság egyik közigazgatási és bírósági egysége) egyház- és társadalomtörténeti, illetve a jezsuita rendtörténettel kapcsolatos kutatások is támpontként szolgáltak a rekonstrukció során.

Készülődés a misszióra

Brentán Károly 1694. augusztus 23-án született Komáromban, hetven évvel azután, hogy a Jézus Társaság – a császári hadsereg befolyásos tisztje, Althan Mihály Adolf révén – megjelent a városban. Althan a várost rekatolizációs tervei központjának szánta. Az ifjú Brentán a jezsuitákkal minden bizonnyal a rend 1649-ben alapított városi gimnáziumában töltött tanulóévei során került először közelebbi kapcsolatba, ahová a 18. század első évtizedében járhatott. A tanulmányi szabályzat (*Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*) által meghatározott középiskolai oktatásnak köszönhetően a felnőttkor küszöbén Brentán rendkívül alapos nyelvi képzésen esett át, ismerte a legkiemelkedőbb antik bölcselek műveit. Húszévesen döntött úgy, hogy csatlakozik a jezsuitákhoz: 1714. október 9-én belépett a Jézus Társaság rendjébe. Ahogy az 1720. május 23-án, Görzben (Gorizia) kelt, a rend akkori generálisának, Angelo Tamburininek írott *indiakérő* levelek (*Litterae Indipetae*) egyikeből kiderül, Brentánt gyakorlatilag a kezdetektől – a társaságba történő belépését is – a hittérítői tevékenység motiválta. A fiatal jezsuita már 1714-ben levelet küldött

3 Például: Szabó, 1982. 51–53.; Balázs, 1995. 56–60.; Torbágyi, 2009. 15–18.; Bartusz-Dobosi, 2006. 206.

4 Maroni, 1988. 386–395. A mű igen sokáig kézirat formában a *Real Academia de la Historia de Madrid* (RAH) raktárában porosodott, mígnem a 19. század második felének egyik kiemelkedő spanyol természettudósa, Marcos Jiménez de Espada rá nem bukkant, és azt 1889-ben nem publikálta. Maroni műve egyes fejezeteiben jegyzetként idézett Brentán közelebről nem ismert spanyol nyelvű leveleiből bizonyos részleteket, amelyeket hasznos kiegészítésül szánt saját munkája mellé. A korabeli névhasználati szokásoknak megfelelően Brentán Károly önmagát, illetve őt más rendtársai, végül pedig a spanyol nyelvű szakirodalom is Carlos Brentanónak nevezi.

1. kép.
 Brentán Károly aláírása
 az 1718. november 2-án,
 Bécsben kelt,
 Tamburini generálisnak írt
 indipetáján (részlet)

Rómába, amelyben arra kérte Tamburinit, hogy őt majdan tengerentúli missziókban való szolgálatra szánja.⁵

Az ifjú misszionáriusjelölt a belépését követő évben a császárvárosban kezdte meg noviciátusát. Az újoncidőszakot követően a komáromi fiatalember 1717-ben Bécsben maradt, és a jezsuita kollégium főiskolájának falai közt folytatta három évig tartó filozófiai tanulmányait. Brentán filozófiai tanulmányainak második évéből származik az első ismert, általa írott dokumentum, egy 1718. november 2-án kelt indiakerő levél (1. kép),⁶ melyet Michelangelo Tamburininek címzett Rómába. Ebből a szófordulataiban és nyelvezetében igencsak jellegzetesnek mondható *indipetá*ból kiderül, hogy Brentán missziós elképzeléseit bécsi előjárói is támogatták, sőt bátorították, valamint hogy a heti, illetve az évenként egyszeri, nyolc napig tartó lelkigyakorlatok alatti komoly elmélkedés sem rendítette meg elhatározásában.⁷ A rend tizennegyedik generálisát arra kérte, hogy amennyiben lehetséges, a harmadik filozófiai évet követően, a metafizikai tanulmányokat befejezve olyan helyre rendelje, ahol a már teológiai tanulmányai során, középfokon elsajátított francia és olasz mellett lehetőség nyílik egy, a világ valamely más részén is

⁵ BEAEP AD, Fondos Varios, caja 58. ff. 501–502.

⁶ Forrás: BEAEP AD, Fondos Varios, caja 58. f. 498.

⁷ BEAEP AD, Fondos Varios, caja 58. f. 498.

jól hasznosítható nyelv megtanulására.⁸ Tamburini azonban úgy gondolta, még nem érkezett el az ideje annak, hogy az ifjú a világ valamely távolabbi részébe menjen. Brentánnak erre egészen 1722-ig várnia kellett. Ez idő alatt azonban – ahogy azt a jezsuita hagyomány megkövetelte – a hároméves filozófiai kurzus befejeztével két évig középiskolai oktatói munkát végzett Görz jezsuita tanintézetében, ahol latin nyelvtant és poétikát tanított. 1721. december 11-én kelt levelében az ekkor 28 éves, magát túlkorosnak érző Brentán némi elégedetlenséggel panaszolta: ahelyett, hogy ebben a tanulás szempontjából optimális életkorban spanyol nyelvterületen teológiai tanulmányokat folytatna, a humántudományok gyakorló tanára, s a missziókhöz elengedhetetlen nyelveket, amelyeket természetes környezetükben eredményesebben tudna gyakorolni, most egymagában, korántsem oly hatásfokkal kénytelen elsajátítani. Mindaddig, amíg Tamburini engedélye meg nem érkezett Görzbe, Brentán tovább mélyítette spanyol ismereteit, illetve missziós tanulmányokkal foglalkozott.⁹

A hosszú, olykor keserves várakozás nem volt hiábavaló, mivel 1722-ben Brentán tanítási gyakorlatának végeztével engedélyt kapott arra, hogy Grazba utazzék, és ott találkozzék az osztrák jezsuita rendtartomány különböző területeiről érkező, külföldi misszióba induló társaival. 1723 őszén, már úton az Újvilág felé, Cádizban tudta meg, hogy a quitói audienciát (*Real Audiencia de Quito*) jelölték ki számára működési területként. 1723 utolsó napján a komáromi születésű jezsuita maga mögött hagyta az Óvilágot, hogy azt az elkövetkezendő huszonöt évben az Andok égig érő nyúlványaira, illetve Amazónia végeláthatatlan őserdeire és folyóira cserélje fel.

A quitói évek

Brentán 1724. augusztus 29-én délután érkezett meg a tengerszint felett mintegy 2700 méter magasan, az Egyenlítőtől húsz kilométerre délre fekvő Quitóba.¹⁰ A Jézus Társaság első képviselői a többi rendhez képest bizonyos késéssel jelentek meg e területen. Francisco de Borja (Borgia Szent Ferenc), a harmadik rendfőnök II. Fülöp spanyol királlyal (1556–1598) folytatott levelezése során elérte, hogy az

8 A már említett, 1720. május 23-án írt levélből kiderül, hogy az ifjú jezsuita 1719-ben kezdett el behatóbban foglalkozni egy harmadik nyelvvel, a spanyollal.

9 Ezek a tanulmányok, melynek a korban elfogadott, általános neve *mathesis* volt, olyan gyakorlati jellegű természettudományos ismeretek elsajátítását jelentették, mint például a térképészet, a növény- és az állattan, némi matematika, illetve a földrajzi tájolóeszközök használata.

10 Jelen dolgozat nem tér ki a négyszázötven napig tartó Graz–Genova–Alicante–Cádiz–Sevilla–Cádiz–Tenerife–Cartagena de Indias–Santa Cruz de Mompox–Honda–Santa Fé de Bogota–Popayán–Pasto–Ibarra–Quito útvonalon megtett utazás részleteire és annak elemzésére. Az utazásról részletes képet nyújt egy, a *Der Neue Welt-Bott mit allerhand Nachrichten der Missionarum Soc. Iesu* című, német nyelvű, nyolc terjedelmes kötetből álló gyűjteményben megjelent beszámoló, amely egy Franz Zephyris nevű osztrák jezsuita – egyben Brentán utazótársa – 1723–1725-ben egy Bécs melletti rendház rektorának, illetve a grazi kollégium egyik előljárójának írt leveleinek részleteit tartalmazza. Brentán és társai utazásáról szóló beszámólót lásd: Bravo Santillán–Grosser, 2007. 113–125., 141–155.

uralkodó engedélyt adjon az 1541-ben alapított rend képviselőinek a koronatartományokba való letelepedésére. Az első misszionáriusok 1568 áprilisában jutottak el a Perui Alkirályság központjába, Limába. 1575-ben a tartomány északi területeiről, így Quitóból is érkezett egyházi elöljárók felvetették a limai jezsuitáknak, hogy az audiencia központjában hozzanak létre rendházat és oktatási intézményt. Miután Quito második püspöke, Pedro de la Peña kérelmét a kormányzati szervek elfogadták, 1586 júliusában a rend négy anyaországból jövő tagja kezdte meg működését a Pichincha vulkánok alatti völgyben.

1587 tavaszán, néhány hónappal azt megelőzően, hogy augusztus 30-án a város legtöbb közelmúltban épített épülete egy igen erős földrengés során összedőlt, a kis jezsuita csoport a település magjától távolabb fekvő külterületen, egy aprócska magánházban megalapította a quitói audiencia első középfokú oktatási intézményét, a *Colegio de Santa Bárbarát*,¹¹ ahol a latin és a görög nyelv oktatása mellett ugyanúgy szerepet kapott a helyi őslakosok által beszélt kecsuaának – illetve e nyelv helyi változatainak – az elsajátítása is.¹² A jezsuiták is azok közé tartoztak, akik kezdetektől fogva nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a keresztény alapelvek és dogmák a helyiek számára is minél érthetőbbek legyenek, ezért az alkirályság központjaiban már az 1580-as évektől elkezdték a katekizmust kecsua nyelvre fordítani. José de Acosta, a Jézus Társaság limai központjában tanító egyik leghíresebb tudós, későbbi provinciális több munkájában is kiemelte a helyi nyelvek, szokások, vallási sajátosságok ismeretének rendkívüli fontosságát annak érdekében, hogy a krisztusi tanokat a lehető leghatásosabb módon lehessen hirdetni.¹³ A 16. század hetvenes éveitől kezdve megjelentek különböző spanyol–kecsua bilingvis katekizmusok, szentbeszédrészletek, valamint gyónást segítő kézikönyvek. Ilyen gyóntatókönyvekből vett részletek, illetve képi ábrázolások az inka és spanyol nemesi ősökkel rendelkező perui történetíró, Guamán Poma de Ayala 1615-ben, II. Fülöp számára írt *El primer nueva corónica y buen gobierno* című művében is találhatóak.¹⁴

Quito negyedik püspöke, Luis López de Solís 1594-ben részben anyagi jellegű megfontolások miatt úgy döntött, hogy jezsuita igazgatás alá helyezi az 1569-ben, Pedro de la Peña által alapított papnevelő intézetet.¹⁵ A *Seminario de San Luis*, melyet az egykori Capeting lovagkirály után neveztek el, ettől kezdve a jezsuiták 1767. évi kiutasításáig folyamatosan a rend irányítása alatt állt, az intézményben a trienti zsinat szellemisége szerint zajlott az oktatás.

A Limától független rendtartomány kialakítására tett törekvések a 17. század első évtizedében jelentek meg, s részleges sikereket el is értek, hiszen először 1605–1608 között, majd 1617-től kezdve folyamatosan Quito – ahogy Santa Fé de Bogota is – a limai jezsuita vezetés alá tartozó *Viceprovincia del Nuevo Reino y de*

11 Villalba, 2008. 27–28.

12 Egy 1605-ben kelt, Claudio Aquaviva generálisnak az audienciai központból küldött jelentés (*Cartas Anuas*) szerint Quitóban és környékén, körülbelül hetven négyzetkilométernyi területen mintegy 62 ezer kichwa (a kecsua egyik változata) nyelvet beszélő indián élhetett ekkortájt. Santos Hernández, 1992. 98.

13 Villalba, 1987. 78–81.

14 Harrison, 1994. 135–139.

15 Vergara Ciordia, 2005. 132–133.

Quito azonos rangú központja lett. 1696-ban megszűnt a két város irányította alprovincia, és megszületett a két önálló, a quitói, illetve a Santa Fé-i rendtartomány.¹⁶ Ekkor a quitói rendtartományban 100–140 rendtag tartózkodhatott.

A jelentősebb településeken a 17. század derekától kezdve sorra alapították az első rendházakat, amelyek kezdetben csupán a városokban letelepedő néhány – általában két-három – jezsuita számára nyújtottak szálláshelyet (*hospedería*). Először, 1644-ben a popayáni, illetve a cuencai rendház nyílt meg, melyek a későbbiekben a maynasi missziókba indulók hegyek között megbújó központjaivá váltak. E rendházak nagyrészt a helyi világi vezetők anyagi támogatásának (földek, javak adományozása) köszönhetően végül jelentős oktatási intézményekké, kollégiumokká nőttek ki magukat. A 17. század folyamán épült ki az Andok gerincén az a rendi hálózat, amely az 1720-as évekre, vagyis Brentán megérkezésének idejére Cartagenától egészen a Perui Alkirályság déli területéig húzódott.

Az 1610-es évektől kezdve a quitói jezsuiták folyamatosan kérelmeket terjesztettek a király, illetve a pápa elé, melyekben egy, a szeminárium mellett működő felsőoktatási intézmény létrehozását sürgették. Végül XV. Gergely pápa (1621–1623) 1622. augusztusi brévéjében kihirdetett engedélyt követően az újonnan megkoronázott IV. Fülöp spanyol király (1621–1665) is jóváhagyta a kérelmet. Az I. (Szent) Gergely pápáról (590–604) elnevezett egyetem (*Real y Pontifica Universidad de San Gregorio Magno*) a névvasztással a megalapítását elősegítő főpap előtt is tisztelgett. A *San Gregoriano* igen jelentős könyvtárral rendelkezett, amelynek gyűjteménye adta az 1830-ban kikiáltott Ecuadori Köztársaság nemzeti könyvtárának alapját. Brentán Károly 1724 őszétől ebben a jezsuita felsőoktatási intézményben kezdte meg, immáron spanyol nyelven, teológiai tanulmányait.

Brentán 1724–1727 között volt a *San Gregoriano* hallgatója. Az egyetemi évek alatt a magyar jezsuitának volt ideje a spanyol nyelv anyanyelvi szintű elsajátítására, és bizonyára a kecsuát, annak helyi változatát (kichwa), illetve a maynasi misszióban használatos nyelvek némelyikét is alaposan tanulmányozta. A többnyire Európából érkezett rendtagok mellett a quitói kreol lakossággal is napi kapcsolatban állt, így a városi társadalom legnagyobb részét kitevő kereskedőréteg egyre nehezedő gazdasági körülményeit is megismerhette. Teológiai tanulmányai befejeztével Brentánnak a hivatalos hittérítői tevékenysége megkezdése előtti végső feladattal, az utolsó próbációval kellett szembenéznie. A harmadik próbaév elvégzésének célja az volt, hogy a hosszú tanulmányi évek munkája után a papi felszentelés előtt álló személy teljes visszavonultságban idejét imádkozással és vezekléssel töltsse. Az esztendő folyamán a rendtagok újból elvégezték a harmincnapos nagy-lelkigyakorlatot, amit már a novíciusi idő alatt egyszer megtettek, illetve – ahogy újonc korukban is – kórházszolgálati vagy pedig oktatási teendőket láttak el gyermekek és tanulatlan emberek körében.

¹⁶ Santos Hernández, 1992. 105–111.

A maynasi missziós kerületben töltött időszak

Dél-Amerika spanyol gyarmatainak a jezsuiták négy nagy területen hoztak létre missziós kerületeket. A leginkább ismert a Río de la Plata vidéken terült el. Itt kell megjegyeznünk, hogy e másképpen paraguayi missziós kerületnek is nevezett régió történetét kutatták eddig a legalaposabban. Ezen a hatalmas területen, melyet a mai Paraguay négy (Itúpia, Misiones, Caazapá, Guairá), Argentína három (Formosa, Corrientes, Misiones), illetve Brazília egy (Cisplatina) tartománya tesz ki, mintegy 160 éven át működtek a jezsuiták által létesített missziós központok. Az 1607. esztendőket tekintik a kutatók a misszió kezdeti évének, ekkortól beszélhetünk a guayrák és guaraník „lelkének megmentésére” érkező hittérítők folyamatos jelenlétéről.¹⁷

A hittérítők az idők során a bennszülötteket úgynevezett redukciókban telepítették le, mely elnevezés a spanyol *reducir* kifejezésre vezethető vissza, és összevonást jelent. Ezek a jezsuiták által létesített települések azért jöttek létre, hogy megkönnyítsék a misszionáriusok tevékenységét. A terület – hasonlóképpen a másik három missziós kerülethez – elképesztő nagysága, valamint a természeti viszonyok nem tették lehetővé, hogy az első időkben spanyol, illetve a 17. század második felétől már más európai jezsuita tartományokból is érkező hittérítők minden egyes itt élő bennszülött törzset felkeressenek, ezért a hatékonyabb munka érdekében egy vagy több törzset egy meghatározott területre letelepítettek, és ott, helyben végezték el a térítőmunkát. A redukciók a spanyol korona alá tartozó külön közigazgatási rendszernek minősültek, ennek értelmében lakóik is királyi alattvalónak számítottak.¹⁸ A kutatók körében nincs konszenzus a tekintetben, hogy pontosan hányan élhettek a paraguayi missziókban, annyi azonban bizonyos, a jezsuita missziós munka 160 éve alatt a letelepített bennszülöttek száma 100–150 ezer körül mozgott. A mintegy harminc nagy méretű misszió között volt olyan is, ahol az összlakosság száma a négyezer főt is meghaladta.¹⁹

1728 második felében, amint Brentán próbaéve letelt, a jezsuita oktatási rendszer minden szintjét maga mögött tudó atyát immáron semmi sem akadályozhatta abban, hogy a missziós parancsolatnak engedelmessé elinduljon a quitói jezsuita rendtartomány legnagyobb, ugyanakkor legkevésbé ismert és feltérképezett maynasi kerületébe. Ahogy egy 1747-ben, VI. Ferdinánd spanyol királyhoz (1746–1759) írott jelentéséből kiderül, a maynasi missziós kerületben 1728-ban, az év második felében kezdte meg hittérítői tevékenységét.²⁰ Ez a terület nagyjából a mai ecuadori Zamora Chincipe nevű tartomány és a perui Loreto régió (*departamento*) Maynas, Datem del Marañón, illetve Loreto nevű provinciáit foglalta magában. A maynasi körzet a négy nagy, Dél-Amerika spanyol gyarmatainak létrehozott jezsuita missziós kerület egyike volt, amely az azonos nevű,

17 Egido-Sánchez-González, 2004. 210–211.; Santos Hernández, 1992. 275–276.

18 Eördögh, 1998. 194–195.; Marzal, 2000. 346–347.

19 Bangert, 2002. 223.; Santos Hernández, 1992. 289. Az egyes paraguayi jezsuita redukciók népességi adatait lásd: Jackson, 2008. 401–431.

20 BEAEP AD, Fondos Varios, caja 37. ff. 23–27.

2. kép. A maynasi jezsuita missziós kerület ábrázolása a Provincia Quitensis című térképen

bennszülött törzsről kapta nevét (2. kép). A terület tényleges kolonizációja az audiencia más területeihez képest lényegesen később, a 17. század első éveiben kezdődött meg.²¹

1619-ben, az Amazonasba torkolló Río Marañón (a folyó miatt nevezték nem egy esetben a területet marañóni missziós körzetnek) bal partján alapította meg Diego Vaca de Vega San Francisco de Borja városát, amely ezen évtől kezdve a területért felelős kormányzóság (*Gobierno de Maynas*) központjaként működött. De Vegát az audiencia elnöke azzal a megbízással küldte, hogy a település környékén lakó mayna törzs tagjaival próbáljon meg békés viszonyt kialakítani és azokat idővel az egyház és a spanyol korona civilizált alattvalóivá tenni. Ennek érdekében De Vega kormányzó megkérte a Jézus Társaság előljáróit, hogy segítsenek Borja városába – a tulajdonképpeni első, a területen létrehozott redukcióba – letelepíteni a Marañón mentén igen kiterjedt területen nomadizáló bennszülött lakosságot.²²

Az első jezsuita hittérítők – Gaspar de Cugía és Lucas de la Cueva – 1638 februárjában érkeztek meg a településre. Ők voltak, akik az 1640-es évektől a már Borjában letelepített és megkeresztelt maynákat rendszeres hitoktatásban részesítették, maguk pedig elsajátították a maynák nyelvét. Ezt követően a mai perui Loreto régió Datem del Marañón provinciájának északi részein, a kormányzói központtól egyre távolabb hajózva lefelé a Marañónon, valamint annak néhány, addig felderítetlen mellékfolyóján (Santiago, Morona, Aipena) létrehozták a városon kívüli első redukciókat (San Luis Gonzaga, San Ignacio de Maynas, Santa Teresa de Jesús).²³ Ebben az évtizedben egyszerre több Quitóból érkező misszionárius fáradozott a Marañón alsóbb folyásánál, illetve más mellékfolyók (Huallalga, Pastaza) mentén vadászó-halászó-gyűjtögető életmódot folytató törzsek (például a jeberók és a cutinamák) redukciókba történő letelepítésén. Munkájuk során a misszionáriusok először a szakirodalom által csak amazóniai Bábelnek (*Babel amazónica*) nevezett jelenséggel szembesültek, azzal tudniillik, hogy a világ legnagyobb folyamának medencéjében ahány törzs, annyi nyelv, illetve nyelvjárás létezett. Annak érdekében, hogy a hithirdető kellő alapossággal megtanítsa az egy redukcióban élő, de más-más etnikumhoz tartozó krisztianizált bennszülöttek számára a kereszténység fontosabb hittételeit, meg kellett tanulnia a helyiek nyelvét. Idővel a kecsua vált a jezsuiták és a bennszülöttek, illetve az eltérő etnikumok közti kommunikáció *lingua francájává*.

A maynasi redukciók lakosságuk számát tekintve elmaradtak a két nagy kiterjedésű missziós körzethez – a Río de la Plata vidékhez és a mojosi kerülethez – képest. San Joaquin de Omaguas állandó népessége hatszáz és ezer fő között mozgatható az 1730–1750-es években.²⁴ San Joaquinban is problémát jelentett a

21 Downes, 2008. 63–65.

22 Figueroa, 1960. 142–143.

23 Negro, 2000. 189.

24 Brentán kortársa, Manuel Uriarte spanyol jezsuita páter naplóbejegyzéseiben megemlíti, hogy ekkoriban San Joaquin népességének legnagyobb részét az omaguák mellett a redukcióba letelepített yurimaguák, cocamák, illetve mayoronák tették ki, összesen mintegy hatszáz főt. Lásd bővebben: Uriarte, 1986. 130–140.

hittérítők számára, hogy az ugyanabba a faluba letelepített más-más etnikumhoz tartozó bennszülöttek között a nyelvi, illetve a szokásbeli különbségek miatt, valamint a jezsuiták érkezését megelőzően kialakult éles ellentétek folytán igen feszült volt a viszony. Ennek következtében gyakran előfordultak olykor véres összecsapásokig fajuló nézeteltérések, melyeknek akár maga a misszionárius is áldozatul eshetett. A feszültségek miatt sokan az őslakosok közül inkább elhagyták a redukciókat és visszamenekültek az erdőbe, ahonnan – habár a hittérítők expedícióik során jó párszor megpróbálták – szinte lehetetlen volt visszacsábítani őket a településekre.

A föld folyamatos, az időjárás és az abból következő vízállási viszonyokhoz alkalmazkodó megművelése a jezsuiták számára is állandó nehézséget jelentett. A misszionáriusok megtanították a bennszülötteknek a magukkal hozott vastárgyak – így a kapa, gereblye, kés, fejsze, tű és egyéb szerszámok – használatát. Ezeket az eszközöket a mezőgazdasági területeken szétosztották a helyi lakosok között, eleinte a tulajdonukba bocsátva, a későbbiekben pedig közös szerszamos kamrában őrizve azokat, mivel a bennszülöttek körében az addig ismeretlen anyagból készült tárgyak nagy értéknek számítottak, ezért gyakoriak voltak a lopások. Fémeszközök ajándékozásával igen sok mindent el lehetett érni a bennszülötteknél: a még le nem telepített csoportok törzsi vezetőit, sámánjait „le lehetett kenyerezni” egy-egy fejszével vagy szépen megformált késsel, és ösztönözni lehetett őket arra, hogy a hittérítőt követve – aki elmagyarázta nekik, hogy ahonnan ő jön, ott még több van ezekből a tárgyakból – elmenjenek a redukcióba. Nem egy esetben a már letelepedett és megkeresztelt, a hittérítőben megbízó bennszülöttek közül választották ki azokat, akik e tárgyakból egyet-kettőt elvittek a még erdőben élő törzstagoknak, ezzel kedveskedve nekik, és mintegy ösztönözve őket arra, hogy költözzenek be valamelyik redukcióba.²⁵

A külvilágtól való teljes elszigeteltség igencsak megnehezíthette az esőerdőben működő hittérítők mindennapjait. A maynasi kerület redukciói egymástól igen távol voltak, szinte lehetetlenné vált a telepeket irányító jezsuiták közti kapcsolattartás. Nemegyszer előfordult, hogy a lelki és kulturális szempontból teljesen magára maradt hittérítőt a bennszülöttek magára hagyták.²⁶ A hithirdetők rákényszerültek arra is, hogy addigi táplálkozási szokásaikat nagyrészt feladva sokszor merőben más étrend szerint táplálkozzanak. Ugyanakkor, ahogy az Brentán kortársainak, így például a már említett Paul (Pablo) Maroninak, illetve a freiburgi kantonhoz tartozó Hauteville településen született Johann (spanyolosítva Juan) Magnin jezsuita páternek műveiből is kiderül, a misszionáriusok a különböző egzotikus étkeket és italokat általában véve nemcsak hogy egészségesnek, hanem ízletesnek is találták. A redukciókban a legnagyobb mennyiségben a különböző manióka-, illetve kukoricafajták terméseiből készített lisztből sült lepényeket, valamint gyümölcsöket és kisebb vadállatok húsát fogyasztották.²⁷

25 A redukciók sajátos problémáiról lásd részletesebben: Cotrina, 2000. 50–53.; Codina, 2005. 245–249.

26 Downes, 2008. 92–96.

27 Maroni leírja, hogy egyszer, amikor a Nanay folyó mentén alapított San Pablo redukciójában járt, a bennszülöttek egy nagy édes vízi teknősbékának (*charapa*) valamennyi testrészéből és tojásaiból öt különböző ételt készítettek számára. Maroni, 1988.154. Magnin művében részletesen értekezik arról,

Miután Brentán megérkezett Borjába, onnan nemsokára továbbhajózott a San Joaquin de Omaguas redukcióba, hogy ott az omaguák törzsi területén szolgáljon az elkövetkező néhány esztendőben. 1732 második felében egy időre eltávozott San Joaquinból, és az Ucayali folyó mentén, a yameo törzs területén, az 1724-ben megalapított San Miguel de los Yameos redukcióhoz közeli vidéken tevékenykedett, újabb yameo csoportok után kutatott. December 15-én, a quitói provinciálisnak írott, San Miguelben kelt levele csak töredékes formában ismert.²⁸ E néhány sorból kiderül, hogy azokat a yameókat, akiket Brentán az elmúlt napokban felkeresett, igen nehéz rábíni, hogy területeiket elhagyják és kövessék őt a redukcióba, sőt a gyermekeket sem tudta megkeresztelni. A keresztelés számított az egyik legelső dolognak, mellyel a hittérítők megpróbálkoztak a felkeresett bennszülöttek körében. A levél megemlíti, a következő héten visszatér az erdőbe, hogy újfent kísérletet tegyen a már vele kapcsolatba kerülteket jobb belátásra bírni. A levél lapjának bal oldalán található utóirat elárulja Brentán következő, 1733. évi nyári terveit. Eszerint egy letelepített yameo főnök segítségével fel kívánja keresni az iquito törzset, amely a Nanay és a Tigre folyók mentén élt.²⁹ Nem tudni, vajon hogyan sikerült, egyáltalán sikerült-e velük kapcsolatot teremtenie 1733-ban, ugyanakkor – mint az 1734-ben, illetve az 1738-ban, Brentán által Maroni számára írt beszámolókból kiderül – a még le nem telepített yameo közösségek mellett a komáromi jezsuita igyekezett felkeresni az iquitókat és felvenni velük a kapcsolatot.

Az 1732. év eseményeit abból a leveléből ismerhetjük meg, amelyet Brentán 1734 szeptemberének végén már újfent a yameók közt tartózkodva küldött San Regis de los Yameosból a Quitóban időző Maroninak. Maroni 1738-ban írt művéhez hozzátartozta a beszámolót,³⁰ melyben Brentán leírta, hogy a redukcióba való megérkezését követően, annak érdekében, hogy mint újonnan jövőt befogadják, a letelepítettek között többeknek fejszétet, késeket, ruhákat ajándékozott. Ezen eszközökből tartalékot is hozott magával, a biztonság kedvéért, nehogy valamely bennszülött lakos elégedetlenségében megtámadja őt. A levél megemlíti, hogy Brentán az egyik bennszülöttet, aki szeretett volna egy fejszét magának, megbízta azzal, hogy a vaseszközért cserébe hívja el az erdőből a még le nem telepedett családtagjait és ismerőseit. Nem telt bele három nap, és a bennszülött visszatért tizenöt, a migunao törzshöz tartozó emberrel, akik közül hárman a csoport előkelői közé tartoztak. A találkozás során Brentán mindegyiküket megajándékozta egy-egy vászoninggel, túvel, rózsafüzérrel és csengettyűkkel, hogy – ahogy ő fogalmaz –

hogy miképp kell előállítani a bennszülöttek egyik kedvenc alkoholos italát, az ízletes banánpálinkát (*aguardiente de platano*), mely, mint írja, ha jól készítik, vetekszik a kontinensen általánosan ismertté vált cukornádpálinka (*aguardiente de caña*) minőségével. Magnin, 1998. 198.

28 BEAEP AD, Fondos Varios, caja 11. f. 179.

29 A kortárs Maroni elmondása szerint az iquitók hagyományosan a Felső-Amazonas-vidék kannibál törzsei közé tartoztak. Jellemzően elfogott, illetve megölt ellenségeiket ették meg (exokannibalizmus). Maroni úgy hitte, hogy az iquitók külön étkezési célokra egy akolban szolgálakat, illetve rabszolgákat tartottak, hogy őket különleges alkalmakkor a törzsi vezető vendégei számára felszolgálják. Maroni, 1988. 180–181.

30 *Carta del P. Carlos Brentano, misionero de Yameos, escrita al P. Pablo Maroni por setiembre de 1734, sobre los progresos desta misión [sic!]*. In: Maroni, 1988. 386–391.

daliásabbnak, jobb megjelenésűnek tűnjenek, ami miatt az őket látó többi migunao is fel fog lelkesülni, és kedvük támad megismerkedni övele.

Az iratban bővebben szó esik egy decemberi erdei kalandról is: Brentán hét letelepített yameóval elindult San Regisből, s egy napi járás után elértek egy bennszülött vallási vezető lakhelyéhez, aki éppen nem tartózkodott otthon – egy szomszédos családot ment el meglátogatni –, viszont három ifjú, két nő és két gyermek igen. Nem sokkal azután, hogy a gyermekeket megkeresztelte, Brentán felkereste azt a helyet, ahol a vallási vezető is tartózkodott éppen, és ott találkozott a tollakból készült füzért viselő, arcát kifestett, fülébe nagy karikákat akasztott bennszülöttel, aki egy függőágyban ült.³¹ A hittérítő elmondása szerint a helyiek nyelvén elbeszélgetve meggyőzte az ott-tartózkodókat, hogy másnap tartsanak vele a redukcióba. Brentán elmondása szerint az éjszaka és a következő nap folyamán a vele együtt lévő bennszülöttek egy általuk kukoricából készített alkoholos italt, *camut* fogyasztottak.³² Végül mintegy ötven ember kísérte el a misszionáriust. Brentán külön sikerként és az eredményes isteni közbenjárás következményének könyvelte el, hogy a hitetlenek (jellemzően a jezsuiták által írt dokumentumokban e szót a *bárbaro* jelöli) mindenfajta ellenszenv nélkül, félelmet nem ismerve követték őt, anélkül, hogy Brentán vagy az őt kísérő bennszülöttek, akiknél még fegyver sem volt, kényszerítették volna őket. Más idegen, fehér ember, vagy spanyol katona, olyanok, akik korábban nemegyszer erőszakos módon próbálták a bennszülötteket redukcióba hurcolni, ezúttal nem voltak jelen.

Brentán – miután visszatért a yameók területéről San Joaquinba – 1733 januárjában letette végső szerzetesi fogadalmait, a három általános fogadalom (szegénység, tisztaság, engedelmesség) mellett a jezsuiták számára kötelező negyediket is, amellyel elkötelezte magát a pápa személyének (*3. kép*).³³ Eszerint ha a hit hirdetése érdekében őt a pápa bárhová elküldi, engedelmeskedik, és kész elmenni bárhová a kérést teljesíteni.³⁴ A *professio religiosa* után pappá szentelték.

1733 februárjában Brentán újra San Regisben és környékén működött. E hónapban többedmagával ismét felkerekedett, és a redukció környéki esőerdőrengetegben próbált meg a folyamatos záporosóban,³⁵ teljesen átázott ruházatban, sebektől és vízhólyagoktól szenvedve újabb yameo csoportokkal kapcsolatba lépni. Brentán körútja nem sok eredménnyel járt, ahogy ő fogalmaz, a lelkek aratása igencsak meddő volt, összesen tizennyolc bennszülött jött el vele e hónap során San Regisbe. A levél további bekezdéseiből megtudjuk, hogy Brentánnal a redukcióban ekkoriban két fiatal, minden bizonnyal fegyveres szolgálatot ellátó spanyol

31 Magnin munkájában részletesebb leírást ad a yameók fürdőszítési szokásairól. Az átlukasztott fülcimpát egy kerek fadarabbal addig tágitották, míg az el nem érte a négyujjnyi átmérőt. A kitágított fülcimpájú bennszülötteknek többször bajuk esett az erdőben, amikor futás közben fülüknél fogva fennakadtak egy-egy ágon. Magnin, 1998. 151.

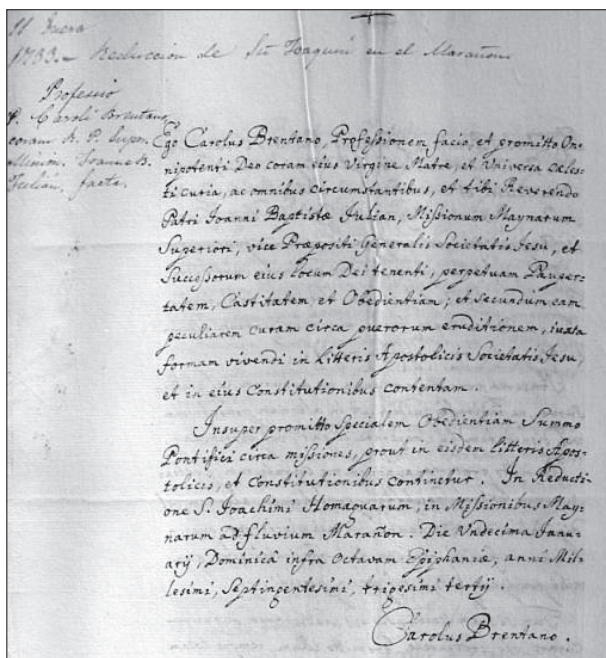
32 A *camu* hasonló ital lehetett, mint az Amazóniában és az Andokban manapság is sokak által készített *chicha*.

33 Forrás: BEAEP AD, Fondos Varios, caja 82. f. 157.

34 BEAEP AD, Fondos Varios, caja 82. f. 157.

35 Az Amazonas-medencében a mintegy nyolc hónapig tartó esős évszak (szeptember–április) alatt 1550–2000 milliméternyi csapadék esik le.

3. kép.
Brentán Károly negyedik
fogadalmi esküszövege

tartózkodott, akik többször elkísérték őt a bennszülöttekhez. 1733–1734-ben a komáromi születésű jezsuita főként az Ucayali felső és a Tigre alsó folyásának területeit, illetve a folyók kisebb mellékágait járta be.

Az 1730-as évek második feléből is megőrzött Maroni munkája egy beszámolót, amelyet Brentán 1738. augusztus 8-án, San Joaquin de Omaguas redukciójából írt.³⁶ A levél összefoglalja, hogy melyek azok a redukciók, amelyeket 1734–1737 között alapítottak, részben Brentán, részben pedig egy bizonyos Ignacio Mikel nevű, származását tekintve ismeretlen jezsuita. Brentán beszámol arról is, hogy milyen népek lakják ezen telepeket. Összesen hét különböző telepet nevezett meg és írt körül: San Juan Francisco Regist Mikel alapította a Marañón mentén, San Joaquinól nem messze, ahol összességében mintegy négyszázan telepedtek le, főként yameók, akik közül immáron mintegy százhetven főt megkereszteltek. A többiek, nagyrészt férfiak, hitjelöltek (*katekumenek*) lévén még vártak arra, hogy Mikel kiszolgáltassa nekik a szentséget. A jezsuiták ugyanis kezdettől fogva törekedtek arra, hogy lehetőleg csak a kiskorúakat, illetve a haláluk előtt lévő betegeket kereszteljék meg azonnal, a felnőttek esetében addig zajlott a tanítás, amíg a hithirdető személyes elbírálása szerint a jelölt a keresztség alá járulhatott.

San Registől mintegy másfél napnyi evezésre, a Tigrébe ömlő Nahuapo folyó jobb partján alapította meg Brentán 1736 októberében San Simon redukcióját, ahová a San Registből elköltözni vágyó megkeresztelt yameók, illetve az omaguák

36 Otra carta del P. Carlos Brentano en que se refiere los aumentos desta mision hasta en año de 1738 [sic!]. In: Maroni, 1988. 391–396.

egy csoportja, az arcszörzetük miatt *barboné*knak nevezett közösség telepedett le. A következő három, szintén 1736-ban alapított redukcióban (San Juan Evangelista de los Miguanos, San Andrés de los Parranos, San Felipe de los Amaonos) a yameók mellett, ahogy neveik is mutatják, más népelemek, nagyrészt kisebb, szétszórt csoportokban és nagycsaládokban élők, a tupi nyelvcsaládba tartozó idiómákat beszélő közösségek is letelepedtek. San Andrés városában a beszámoló szerint a megalapítását követően kevéssel igen sokan, mintegy százötvenen érkeztek anélkül, hogy Brentánnak győzködni kellett volna őket. Azon az erdőrészen ugyanis, ahol éltek, egy *gonosz szellem* zaklatta folyamatosan őket. A leírás értelmében a szellem többször váratlanul betört lakhelyeikre, ott kihantolta és elragadta halottjait, majd visszatért az erdőbe. A démon Brentán szerint többször egyfajta pokoli madárként, a beszámoló szerint arapapagáj formájában jelent meg.³⁷ Ha az arapapagájok nem is, más Amazóniában élő madárfajták, például a szintén színes tolatatú királykeselyű (*Sarcoramphus papa*) előszeretettel fogyasztja elhullott élőlények, így akár a nem elég mélyre elásott vagy egy nagyobb zivatar, esetleg ár által a földből kimosott halottak maradványait is.

A hatodik redukciót 1737 januárjában alapította meg Brentán az andoa bennszülöttek között, akik a Maraño-nnal párhuzamosan folyó, majd a Nanay folyóba ömlő Itaya mellett éltek. A hetediket, a Nanay melletti San Pablo de los Napeá-nost pedig ugyanez év márciusában hívta életre. Brentán sorsáról a következő néhány évben újabb forrás hiányában nem tudunk semmit. Annyi bizonyos, hogy Franz Retz generális 1742-ben Brentán Károlyt nevezte ki a quitói jezsuita rendtartomány provinciálisának. Az ekkor negyvenkilenc éves jezsuita, aki összességében mintegy tizennégy évig élt és munkálkodott a maynasi missziós kerületben, mint hittérítő végleg maga mögött hagyta az esőerdőt, ahová új tisztségében – nem egészen hat év múlva, útban az Amazonas, illetve Európa felé még egyszer, pár napra – csak látogatóként tért vissza.

A quitói rendtartomány élén

1742 elején Moncada provinciális tudva, hogy a következő évben új tartományfőnököt fognak Rómából kinevezni, magához kérte az ekkoriban még a maynasi kerület egyik redukciójában működő Brentán Károlyt. A tartományfőnök szerette volna, ha Brentán Quitóban az ő kezei alatt kezd el beletanulni a rendtartomány-

37 Az európaiak megérkezésüket követően hagyományosan a prekolumbián népek vallási rendszereit és hagyományait a saját, római katolikus keresztény szemzőgükből nézve értelmezték. Isteneiket általában hol angyalokkal, hol pedig démonokkal és ördögökkel azonosították. A 16. század utolsó harmadában Limában munkálkodó jezsuita, José de Acosta *Historia natural y moral de las Indias* című munkájában (1588) már lefektette mindazokat az alapelveket, amelyek alapján a *Novus Orbis* keresztényeinek a helyi kultuszokhoz viszonyulniuk kellett. Ezen elvek értelmében a sok istenség, természeti képződmény, valamint imádott tárgy nem más, mint a fő megtévesztőnek, a hazugság királyának, a Sátánnak a műve vagy pedig egy-egy démonnak a megjelenési formája. Az Acosta által megteremtett, a bálványimádás fajtáit definiáló keretek az Amazonas-medencében tevékenykedő jezsuita hittérítő nemzedékek számára is fontos igazodási pontként szolgáltak. Rubiés, 2006. 590.

főnöki hivatásba, illetve megismerkedni a rendtartomány helyzetével és nehézségeivel. 1742. június 20-án érkezett meg Rómából a levél, amelyben a generális hivatalosan is Brentánt jelölte ki a következő provinciálisnak.³⁸

Brentán volt az első olyan rendtartományfőnök, aki személyesen végiglátogatta a quitói jezsuita provincia valamennyi rendházát, kollégiumát és missziós kerületét. 1743 végén indult el északnak, és Ibarra, Pasto, illetve Popayán jezsuita intézményeit felkeresve végül 1744 februárjában megérkezett a rendtartomány legészakibb, panamavárosi kollégiumába. Brentán számára nem voltak teljesen ismeretlenek a körülmények, legalábbis az út egy része, hiszen majdnem húsz éve, 1724-ben Cartagenából Quitóba tartva – ellenkező irányban ugyan – már megtette ezt az igencsak embert próbáló utat.

Panama számos szempontból fontos volt az európaiak és a jezsuiták számára. Európai ember 1501-ben lépett először a panamai földszorosra. Egy évvel később Kolumbusz negyedik útja alkalmával Panama középnyugati területén, minden bizonnyal a manapság róla elnevezett város környékén szállt partra. A 16. század folyamán egyre többen telepedtek itt le, majd földrajzi fekvéséből adódóan a régió és annak 1519-ben alapított központja, Panamaváros vált (*Ciudad de Panama*) a mai kolumbiai, ecuadori és perui területekre induló konkvisztádorok kiindulóállomásává, másrészt a század második felétől kezdve az alkirályság területéről érkező nemesfém, különösen az 1546 óta a Potosí mellett működő bányákból szállított ezüst, illetve egyéb értékek a városon és a földszoroson keresztül jutottak ki az Atlanti-óceánra. Az anyaországba tartó flották (*carrera de Indias*) Cartagena, illetve Portobelo kikötőiből indultak el Európába.

A jezsuiták az 1560-as években érkeztek meg Panamavárosba. Annak ellenére, hogy a limai, illetve a quitói központokhoz képest mindig is kevesebb társaságbeli tartózkodott az alkirályság ezen északi területein, 1605-től kezdve a városi rendházból rendszeresen indultak hittérítők a dariéni területekre.³⁹ A 17. században azonban, miként a többi rend misszionáriusai, úgy a *Societas Jesu* tagjai sem voltak képesek a hittérítői tevékenységüket itt oly hatással végezni, mint más dél-amerikai missziós kerületekben, így redukciókat sem hoztak létre. Ez részben a helyi bennszülöttek (tulék, guaymik, vorasquék, changuinék) spanyolokkal szembeni erős ellenállásának volt köszönhető, amit az váltott ki, hogy a spanyol bányásztelepések rendszeresen fogtak el fiatal férfiakat, akiket a nemesfém-kitermelés során dolgoztattak.⁴⁰

Az 17. század végén Darién fokozatosan került Európa más országainak is az érdeklődési körébe. Az európaiak egymás elleni küzdelmével párhuzamosan a 18. század első évtizedeiben a dariéni területeken élő népcsoportok egyre gyakrabban és szervezettebben lázadtak fel a gyarmatosítók ellen. A dariéni spanyol őrállomások, erődítmények 1719-től kezdve állandó tulle, illetve guaymi fenyegetésnek voltak kitéve. 1735-ben, a sokszor a város környékét is fenyegető támadások

38 Jouanen, 1943. 210–212.

39 Darién, a földszoros délkeleti régiója egy egybefüggő, dombos, trópusi esőerdő-övezet, melyet igen nagy mocsarak és lápterületek tarkítanak.

40 Jouanen, 1943. 241–242.

következtében a panamai kormányzó, Dionisio Martínez de la Vega döntése értelmében, ha a bennszülött csoportok vezetői hajlandók felhagyni az állandó támadásokkal, közkegyelmet kapnak és békésen élhetnek tovább. Ezt a helyi vezetők, saját embervesztéseiket látva, el is fogadták, így ők is visszatérhettek saját belterületeikre. Az 1730-as évek második felétől kezdve ugyanakkor a spanyol korona egyre komolyabban fontolgatott egy újabb, az addigiaknál lényegesen szervezettebb pacifikáló akciót, melyben a jezsuitáknak igen nagy szerep jutott volna, s melynek eredményeként Dariént végleg integrálni lehetett volna a területi közigazgatási rendszerbe. V. Fülöp spanyol király (1700–1724) kérésére Retz generális már 1740-ben utasította a quitói provinciálist, Moncadát, hogy kezdje el kidolgozni az úgynevezett dariéni békéltető misszió tervét, mely végül Brentán Károly rendfőnöksége alatt teljesedett ki.⁴¹

1744 februárjában Brentán nem egyedül érkezett meg a panamai audien-
cia központjába, hanem – ahogy az a 21-én, Panamavárosban, az audiencia elnö-
kének, Dionisio de Alsedio számára írott levélből kiderül⁴² – vele jött két ifjú jezsui-
ta is, akiket a provinciális a dariéni területekre irányított tovább. A provinciális Joa-
quín Alvarezsal és Claudio Escobarral, igencsak nehéz útviszonyok közepette
Popayánból a mai Kolumbia csendes-óceáni partvonaláig, a barbacoasi erdőkön át
leereszkedve, majd a chocói, végül a dariéni területeken keresztül át érkezett meg
a városba. Itt felkeresték a jezsuita kollégiumot, melyet ezen években a Brentán ál-
tal oly jól ismert Maroni igazgatott.⁴³ Az audiencia első embere már 1743 márciu-
sában kapott egy levelet Retztől, melyben a generális értesítette Alsediót arról, hogy
a quitói rendtartomány vezetőjét jelölte ki a dariéni akció vezetőjévé. Az egyes szám
harmadik személyben, minden bizonnyal írnok által írt levél még egyszer világossá
teszi az akció célját: mind őfelsége V. Fülöp, mind Retz generális elrendelte, hogy
a dariéni területeken élő bennszülöttek között missziós munkát kell végezni, „az
igaz katolicizmus tévedhetetlen tanításainak erejével kell őket megtéríteni”, aminek
következtében megismerik az igaz Istent, és „az addigi bűneik homályából kilépve
az uralkodónak magukat alávetve illendő alattvalókká válnak”.

Alsedio február utolsó napjaiban személyesen fogadta Brentánt. A találko-
zó során az elnök biztosította a provinciálist arról, hogy a jövőben az audiencia a
két hittérítőt, Alvarezt és Escobart évi háromszáz pesóval támogatja, valamint min-
dent megtesz annak érdekében, hogy a misszionáriusok biztonságos körülmények
közt végezhesék feladatukat a dariéni erdőkben.⁴⁴

Brentánnak, miután a Maroni vezette kollégium szükségleteit felmérte, illet-
ve a két rendtárs dolgát elrendezte, hamarosan vissza kellett indulnia, hogy a quitói
rendtartomány egyéb kerületeit és rendházait is felkereshesse. Ahogy azt Brentán
kortársa, a Valladolid mellett született Bernardo Recio *Compendiosa relacion de la
cristiandad de Quito* című önéletrajzi munkájában is említi, Brentán fontos tervei
közt szerepelt a földszorosra történő visszatérés, hogy segítse a dariéni és később a

41 Gallup-Díaz, 2002.

42 BEAEP AD, Fondos Varios, caja 93. ff. 15–16.

43 Jouanen, 1943. 245–246.

44 Gallup-Díaz, 2002. 289–290.

mai Panama és Costa Rica közt húzódó veraguasi területeken megkezdett hittérítői munkát, ám 1753-ban, Genova mellett váratlanul bekövetkezett halála miatt erre nem kerülhetett sor.⁴⁵

1745-ben a rendtartomány első embereként Popayánban megalapította a város első felsőoktatási intézményét, az *Academia de San José*t, majd a Cotopaxi tűzhányó 1744. évi kitörése okozta áradások következtében igencsak megrongálódott laticungai novíciusházat kereste fel, onnan pedig Loján keresztülhaladva az Andok hegygerincei között újfent leereszkedett az általa igen jól ismert amazóniai esőerdő-rengetegbe, ahol összesen huszonegy hónapig tartózkodott. Ez idő alatt bejárta a Marañón és mellékfolyói menti redukciók többségét, felmérte azok szükségleteit. Brentán erről a néha rövidebb időszakokra megszakított körútjáról végül 1747 márciusában tért vissza Quitóba. Ez év júniusában a provinciális összehívta a soron következő rendtartományi gyűlést, melyen – mivel Rómából még nem érkezett meg a generálsi levél, amely a következő időszakra a vezetőt kinevezi – neki kellett kijelölnie és az új tartományi elöljárót, Wilhelm (spanyolosított keresztneve Guillermo) Grebmert.⁴⁶ A provincia számára komoly nehézséget jelentett, hogy a spanyol és az angol korona közt zajló karibi háború miatt az Európából érkező utánpótlás és emberáradat elmaradt, így anélkül hogy a hivatal letöltését követő szokásos, fél és egy év közötti időtartamú, visszavonulásra, lelki megújulásra szolgáló pihenőidőt, a szabbatikumot Brentán letölthette volna, az 1747. évi *congregación* a popayáni születésű Nicolas de la Torreval együtt rögtön *procurator generalis*nak nevezték ki.

A procuratori évek

Brentán ötvenharmadik életévében kapta meg a feladatot, hogy a quitói rendtartomány kerületeinek anyagi ellátásáért, illetve a szükséges emberi utánpótlásért felelős egyik elöljárói tisztséget ellássa. Az ezt megelőző néhány évben lehetséges nyílott alaposan felmérni a rendházak, kollégiumok és a maynasi missziós telepek állapotát, így *procurator generalis* hivatalának kezdetén reális képet alkothatott a provincia aktuális helyzetéről. Az 1747 második felében, VI. Ferdinánd királynak küldött levelében részletekbe menően ismertette a tartomány 12 kollégiumának, illetve az immár három különböző területen működő missziós kerületnek (veraguasi, dariéni, maynasi) állapotát, kiemelve, hogy a tartomány hiányt szenved egyházi és világi elöljárókban, oktatókban és hittérítőikben.⁴⁷

Hamarosan Brentán és Nicolas de la Torre azt a felsőbb utasítást kapták, hogy térjenek vissza Európába, és ott *procurator generalis* kötelességeikhez mér-

45 Recio, 1947. 548.

46 Jouanen, 1943. 216–223. Hivatalosan csak a mindenkori generális jelölheti ki egy-egy rendtartomány első számú vezetőjét, a *congregatio* csupán viceprovinciálist nevezhet ki. Így történt, hogy Grebmer is mint viceprovinciális működött 1747 második felében. Retz levele végül 1748 tavaszán hivatalosan is Grebmert nevezte meg új rendtartományfőnökként.

47 BEAEP AD, Fondos Varios, caja 37. ff. 23–27.

ten járják be a spanyol és az olasz jezsuita rendházakat, hogy újoncokat toborozzanak az igencsak szorult helyzetben lévő quitói rendtartomány számára. A szerzetesek a megszokott, Cartagena–Cádiz tengeri útvonal helyett egy merőben eltérő irányt választottak, nevezetesen a több mint 6000 kilométer hosszú Amazonas folyót. A kalandvágy mellett döntésüket az is befolyásolhatta, hogy 1748 első felében a karibi és az atlanti régió a spanyol–angol konfliktus miatt még nem volt biztonságos. Minden bizonnyal 1748 júniusának végén, júliusának elején indultak útnak a hegyvidékről, majd a Napo folyón lehajózva 1748. augusztus második felében érkeztek meg San Joaquín de Omaguasba, az Amazonason tett közös útjuk kiindulópontjába. A mintegy 22 hétnyi, a maynasi missziós kerület egyik legfontosabb redukciójától Belém do Paráig tett utazást Brentán részletesen dokumentálta.⁴⁸

Az Óvilágba mintegy 26 évnyi távollét után visszatérő szerzetes hiába készült arra, hogy majd újból a quitói rendtartományban folytatja működését, ez már nem történhetett meg. Frantisek Retz, a rend 15. generálisa halálát követően, az 1751 júniusában összehívott, 17. általános rendgyűlésen Brentán már betegen vett részt.⁴⁹ Az egyik lába a maynasi missziós kerületben töltött esztendőök óta rendszeresen begyulladt, fekélyes sebek gátolták gyógyulását. A halála előtti utolsó időszakot betegeskedés töltötte ki. Miután egészségi állapota valamelyest javulni látszott, 1753 őszén Rómából északra, Genovába ment, hogy abból a rendházból, ahonnan harminc évvel azelőtt Cádizba, majd a *Novus Orbis*ba indult, most mint hivatalban lévő *procurator* elkísérje az ideiglenesen ott-tartózkodó itáliai, osztrák és más közép-európai rendtartományokból érkező rendtársakat Spanyolországba és onnan a tengerentúlra. Útközben azonban az ötvenkilencedik életévében járó szerzetest régóta gyötrő betegség hirtelenjében kiújult, és a két város közti úton valamelyik fogadóban, 1753. november 18-án váratlanul távozott az élők sorából. A hely, ahol eltemették, ismeretlen.

Brentán Károly tudományos tevékenysége

Brentán Károly hirtelen bekövetkezett halála folytán nemcsak a nála lévő, Rómában kelt, a genovai rendháznak, illetve a misszióba készülő jezsuitáknak szánt hivatalos iratok veszttek el, hanem sajnálatos módon azok a lapok is, amelyekre Brentán a maynasi missziós kerületben töltött esztendőök alatt szerzett természettudományos és néprajzi megfigyeléseit lejegyezte. Feljegyzéseit maga szerkesztette meg és kiadásra kész állapotba rendezte. José Jouanen 1943-ban írt művében az ecuadori jezsuita történeti hagyományra támaszkodva úgy vélte, hogy a Brentán betegséggel teli római évei alatt készült, latin nyelven írt munka címe *Marannonensium S. J. Missionum generalis Historia iconibus illustrata* volt, és a Jézus Társaság Marañón menti missziós tevékenységének képekkel illusztrált történelmét mutatta be. A je-

48 BEAEP AD, Fondos Varios, caja XXI. ff. 34–38.

49 Jouanen, 1943. 259.

zsuita krónikások munkásságával foglalkozó egyes kutatók – például a Maroni *Noticias*ának kritikai kiadásában közreműködő Jean Pierre Chaumeil, a Maroni-kézirat felfedezője és szerkesztője, valamint a spanyol Marcos Jiménez de Espada – úgy gondolják, hogy a madridi *Real Academia de la Historia* azon fondjában, melyben a Maroni-kézirat is fellelhető, található néhány lapnyi terjedelmű részlet egy bizonyos *Loyolaei Amazonici Prolusiones Historicae* című műből, amelynek Brentán a szerzője.⁵⁰

A mű a kortársak, Maroni és Magnin munkájához hasonlóan bizonyosan tárgyalta a maynasi missziós kerület földrajzi elhelyezkedését, a régiókat átszelő folyók méreteit és sajátosságait. A *Noticias* első részének, a Marañón és az abba ömlő kisebb folyók (Santiago, Pongo, Morona, Pastaza, Ucayali, Napo stb.) jellemzését adó első fejezetének megírásakor Maroni több esetben is, ahogy az a margón lévő jegyzeteiből kiderül, felhasználta Brentán földrajzi feljegyzéseit is.⁵¹ A jegyzetek alapján állítható, hogy Brentán személyesen is behajózta a mai perui Amazónia Loreto régióján áthaladó Huallaga, illetve a Morona folyók felső folyását, és méréseket végzett, hogy milyen távol fekszenek a kerület központjától, Borjától. Nemegyszer azonban a Brentán által megadott távolságok lényegesen eltérnek Maroniétól.⁵² Mint az 1738. évi *Noticias*ban, illetve a Magnin által írt *Descripcion*ban (1740), úgy – legalábbis címe alapján – Brentán elveszett művében is hangsúlyos szerepet kapott a maynasi jezsuita missziós kerület történelmének ismertetése a két hittérítő, Gaspar de Cugía és Lucas de la Cueva tevékenységének kezdetétől, vagyis 1638-tól, egészen az 1740-es évekig.⁵³ Nem tudni, hogy milyen részletesen, de a *Marannonensium* bizonyára tartalmazott olyan fejezetet is, melyben Brentán a nyugati Amazonas-medence növény- és állatvilágáról is jellemzést adott, és az egyes egyedek bemutatásához, ahogy a mű címe is mutatja, talán rajzokat és ábrázolásokat is mellékel.⁵⁴

50 Lásd Chaumeilnak a *Noticiashoz* írt bevezetőjét: Maroni, 1988. 14. A RAH általános kézirat katalógusában nem található meg *Loyolaei Amazonici Prolusiones Historicae* cím alatt dokumentum (http://www.rah.es/pdf/Cat_gen_manuscritos.pdf, utolsó letöltés: 2016. április 20.). Ugyanakkor nem zárható ki, hogy a Maroni-kézirathoz esetlegesen ne lenne hozzátartozva a Jiménez de Espada által említett néhány lapnyi töredék.

51 Maroni, 1988. 89–138.

52 Míg Maroni azt állította, hogy a Morona folyó Marañónba ömlő torkolata több mint 20 *leguányi*, azaz mintegy 110-115 kilométer távolságra van Borja városától, Brentán a két hely egymás közti távolságát kevesebb mint 12 *leguára*, tehát mintegy 70 kilométerre becsülte. Brentán járt közelebb a valós értékhez, hiszen a két pont közti távolság körülbelül 80 kilométer. Maroni, 1988. 96.

53 A *Noticias* kézirat első részének első fejezetében lévő 4. és 5. paragrafus közé egy megtépett szélű, más írásképű latin nyelvű lap van beillesztve, amely a két első maynasi jezsuita egyikének, Lucas de Cugíanak azon kalandját meséli el, amely során felfedezte a mai ecuadori Andok-vidék déli régiójában eredő Pastaza és Bobonaza folyókat, s így egy újabb útvonal nyílt meg a maynasi kerületbe. Az 1988. évi kiadás a latin szöveg alatt Jiménez de Espada jegyzeteire alapozva feltételezi, hogy a töredék minden bizonnyal a *Loyolaei...* című munkának egy részlete. Maroni, 1988. 99.

54 Míg Magnin csak a bennszülöttek által használt növények, illetve az általuk halászott halak és vadászott állatok rövid, lényegre törő ismertetésére törekedett, Maroni a területen élő vízi, szárazföldi, illetve repülni tudó állatokat külön-külön álló artikulásokban ismertette (*descriptio*), neveiket mind spanyolul, mind pedig az egyes helyi nyelveken is feltüntette (*nomenclatura*).

Ha fennmarad, a munka gazdag néprajzi ismeretanyaggal szolgálhatna az egyes bennszülött népcsoportok társadalmi felépítésére, szokásaira és nem utolsósorban vallási életére vonatkozóan. A kora újkori jezsuita hittérítők egy-egy működési területen különböző véleményt formáltak a helyiek hiedelem- és mondavilágát illetően. A Kínai Birodalom területén működő jezsuita misszionáriusok némelyike arra az álláspontra jutott, hogy az ősi kínai, konfuciánus művekben a Biblia zsidó-keresztény hagyományából ismert alakok jelennek meg, éppen ezért ezen iratok is szentként, megkülönböztetett figyelemmel kezelendők.⁵⁵ Az Amerikában létesített jezsuita missziós kerületekben tevékenykedő hittérítők – függetlenül attól, hogy Európa mely területéről érkeztek – a különböző indián közösségek vallási hagyományairól néhány kivételtől eltekintve⁵⁶ általában negatívan vélekedtek.⁵⁷ Ahogy Magnin és Maroni művei, úgy Brentán két említett jelentése (1734, 1738) is jól tükrözi a bennszülött hiedelmeket lenéző, általában azoknak démoni eredetet tulajdonító szemléletet. Ugyanakkor a tengerentúlon működő jezsuiták többsége a sokéves missziós munka során megértette, hogy az amazóniai közösségek évszázados élelemszerzési és létfenntartási szokásai a környezethez való alkalmazkodás során alakultak ki, s így igyekeztek tiszteletben tartani a törzs által elfogadott hierarchiát. Miközben a hittérítők a hagyományos vallási rendszerekkel szemben elítélő véleményt alakítottak ki, a bennszülött kultúráról sokkal pozitívabb módon vélekedtek, mint azok az európai gondolkodók, művészek, politikusok, akik a 18. század második felétől egészen a modern néprajztudomány és antropológia megszületéséig nem egy esetben még emberszámba is alig vették e természeti népeket.⁵⁸

55 Jean-François Fouquet francia hittérítő, aki a 18. század első két évtizedében működött Kínában, azt állította, hogy az egyik több ezer éves kínai szent szöveg, a *Ji csing* (A változások könyve) többek közt Jézus Krisztus eljövételét is előre jelzi. Fouquet állításával hozzájárult a már évtizedek óta tartó, a jezsuiták és a Társaság rosszakarói közt kialakult, úgynevezett rítusvita további elmérgesedéséhez. Bangert, 2002. 245.

56 Joseph-François Lafitau, a 17. század utolsó éveitől 1717-ig az egykori új-franciaországi területeken élő irokézek közt működő francia jezsuita *Moeurs des sauvages américains* című, 1724-ben megjelent művében úgy vélekedett, hogy az irokéz mitológiák és legendák ismeretében kijelenthető, hogy az észak-amerikai indiánok valaha egy, a kereszténységgel szinte azonos vallás követői voltak, és annak ellenére, hogy az idők során ez a vallás megváltozott, könnyű mentesíteni a káros elemektől és újfent tisztává alakítani. Bitterli, 1982. 156–157.

57 A hagyományos jezsuita szakirodalom általában véve hajlamos arra, hogy a hittérítőket pozitív fényben tüntesse fel, akik módszeres térítők munkájukkal a krisztusi üzenet hirdetésén és annak tanításán túl a civilizálódás folyamatát is nagymértékben előrelendítették az egyes bennszülött csoportok esetében. A bennszülöttek a misszionáriusok segítségével elsajátíthatták a fejlett szerszámokat alkalmazó földművelést, illetve maguk mögött hagyhattak bizonyos társadalmi szokásokat, mint az ágyasok tartása és a kannibalizmus. A modern néprajz és a kulturális, illetve a történeti antropológia szemlélete merőben különbözik ettől. Az amazóniai csoportokkal foglalkozó kutatók közül többen úgy gondolják, hogy az európai és a kreol hittérítők nem csupán Krisztus üzenetének továbbadói, hanem egyúttal saját kultúrájuk ügynökeivé is váltak, és elsőként olyan örök érvényű változást idéztek elő a mai Amazonasvidéken, ami idővel a helyieket mind vallási, szellemi, mind anyagi romlásba döntötte (Reichel-Dolmatoff, 1997. 428–430.). Többen azt is hangsúlyozzák, hogy a jezsuita missziós kerületi rendszerek kialakítása a spanyol gyarmatbirodalom területén csupán a földművelésre képes alattvalók számának növelése érdekében folyt, melynek során a hittérítők bármilyen eszközt bevetettek a cél érdekében. Jackson, 2007. 116–123.; Gonzáles, 2003. 142–159.

58 Kezdve a *Candide, avagy az optimizmus* 14. és 15. fejezetétől (az ifjú vesztfáliai derék szolgájával, Cacambóval ellátogat egy meg nem nevezett paraguayi redukcióba) vagy Voltaire egy másik, a *Tanulmány*

Brentán római tartózkodásának idején készült el a *Provincia Quitensis*, az egyetlen olyan ismert műve, mely az utókor számára is fennmaradt, s amelynek egyik példányát a *British Museum*, másik példányát pedig a *Biblioteca Ecuatoriana Aurelio Espinosa Pólit* térképtára őrzi.⁵⁹ Az ibériai hatalmak a tengerentúli gyarmatokon való megjelenésüktől kezdve különleges súlyt fektettek arra, hogy az újonnan meghódított területeket képi ábrázolásokon is megjelenítsék, melyek segítségével a hirtelen kitágult földrajzi teret értelmezni lehetett. Míg Lisszabonban az 1500-ban alapított *Casa da Índia e da Guiné*,⁶⁰ Sevillában a *Casa de Contratación* felelt a gyarmatok irányításáért, illetve az odáig vezető tengeri utakról és a meghódított területekről szerzett ismeretek feldolgozásáért. Mindkét intézmény – a kora újkori idők első tudományos intézetei – tapasztalt csillagászokat, térképészeket, kapitányokat és első tiszteket foglalkoztatott, akiknek rendelkezésére álltak a kor legmodernebb mérési eszközei és műszerei. A folyamatosan érkező, újabb felfedezésekről beszámoló jelentések elősegítették az ismeretek ellenőrzését és pontosítását. A főtérekpek (*master map*) – mind a portugál *Padrão Real*, mind pedig a spanyol *Padrón Real* (amelyet 1527-től V. Károly spanyol uralkodó (1516–1556) rendeletére a *Padrón General* váltott fel) –, melyek a 16. század első felében valamennyi, a gyarmatokra tartó ibériai hajóskapitány által használt térkép alapjául és mintájául szolgáltak, a két Casában készültek. A főtérekpek ezen intézmények további munkájának köszönhetően egyre részletesebbé váltak, az 1560-as évekre azonban elévültek.⁶¹ Helyükbe más európai hatalmak gyarmati térnyerését követően az immáron az újabb térképészeti alapelvekre épülő, egyes területekre vonatkozó, részletesebb, specifikus térképek és atlaszok léptek.⁶²

Loyolai Szent Ignác 1547-ben azt a parancsot adta az Indiában működő misszionáriusoknak, hogy ne csupán a hithirdetői munkáról számoljanak be, hanem lehetőleg minél részletesebben írjanak a helyi éghajlati, illetve földrajzi viszonyokról, valamint a vidék flórájáról és faunájáról is készítsenek leírást. Ennek nyomán a világ különböző részein működő jezsuita hittérítők fontos feladatává vált az írásos jelentések készítésén túl az adott régiók ábrázolása is. A Jézus Társaság tagjai

az *erkölcsről* című történetfilozófiai művébe foglalt poligenista nézeteitől az angol romantikusok „tavi költők” (*Lake Poets*) csoportjához tartozó Robert Southey 1825-ben írt *Tales of Paraguay* című alkotásán át egészen a 19. század utolsó szakaszában működő skót szocialista, Robert Cunninghame írásaiig, illetve a francia marxista Paul Lafargue politikai értekezéseiiig az európai értelmiségi körök a dél-amerikai bennszülött csoportokat jellemzően igencsak alacsonyrendű, korlátozott értelmű entitásnak tekintették. Volt, aki a természet árthatlan gyermekeit látta bennük (Southey), és volt, aki primitív barbár vadembereket (Lafargue). Lásd bővebben: Zajta, 2011. A 20. század elejétől megjelenő etnográfusok, például Arnold van Gennep, majd Bronisław Malinowski megkérdőjelezték a korábbi idők, így a Darwint követő korok antropológiai felfogását uraló evolucionalista nézeteket is, valamint megállapították, hogy minden hagyományos életmódot folytató csoport egyedi és egymáshoz viszonyítva kulturális értelemben egyenlő értékű, és e közösségek megismeréséhez külön kutatási módszereket kell kidolgozni. Lásd bővebben a modern antropológia egyik legkiemelkedőbb alakjának tudománytörténeti összefoglalását: Lévi-Strauss, 2001.

59 BEAEP AD, Mapoteca, MP 113.

60 1506-ban két külön egységgé alakították át az intézményt, ekkor vált teljesen önállóvá a *Casa da Índia*.

61 Turnbull, 1996. 6–14.

62 Harley, 1988. 59–64.

4. kép.
Brentán Károly
és Nicolas de la Torre
1751-ben készült
térképének kartussal
ékesített címe

által készített térképek egyrészt az *Ad maiorem Dei gloriam* jelmondat szellemében a teremtett világ sokszínűségét és végtelenségét kívánták hangsúlyozni, ezzel is Isten hatalmát dicsőítve, másrészt pedig egyetemes információs és oktatási célokat szolgáltak mind a renden belül, mind azon kívül.⁶³

Brentán Károly és Nicolas de la Torre 1751 második felében, Rómában készült térképe, ahogy annak díszes kerettel (*kartus*) körülvevő címe is hirdeti (4. kép),⁶⁴ nem csupán a quitói, hanem az azzal határos három másik, a perui és az új-granadai, illetve a portugál jezsuiták által Belém do Parából irányított rendtartományt ábrázolja (a peruinak csak az északi részét). Az 1751 júliusában, frissen megválasztott generális, Ignacio Viscontinak ajánlott és arcképével díszített, 90 centiméter hosszú és 60 centiméter széles térkép Dél-Amerika északi régióját megközelítőleg az északi szélesség 11°-16° és a déli szélesség 14°-15° (a térkép állítása szerint az északi szélesség 16° és a déli szélesség 16° között), illetve a nyugati hosszúság 47° és 90° között (a térkép szerint a nyugati hosszúság 47° és 94° között) kívánta ábrázolni. Ahogy a térkép alsó szélén futó csíkban olvasható, a művet a római Cigni testvérek és egy bizonyos Petroschi mester készítették. A kereten futó (egy fekete, egy fehér), egymásba kapcsolódó, a távolság mérésére való csíkok a szélességi és a távolsági fokokat hivatottak jelölni. A térképen feltüntetett *legua castellanában* mért egység értelmében egy fok 20 *leguát*, azaz mintegy 110–118 kilométert jelöl, tehát a mű méretaránya 1:11 000 000-nak felel meg.⁶⁵

63 Harris, 2000, 2005.

64 Forrás: BEAEP AD, Mapoteca, MP 113.

65 Latorre, 1988. 61.

A két *procurator generalis* a *Provincia Quitensis* kivitelezése során nagymértékben támaszkodott több más munkára. Az első ilyen, melyet minden bizonnyal alaposan tanulmányozhattak, Samuel Fritz 1707-ben, Quitóban nyomtatott, 42 centiméter hosszú és 32 centiméter széles, V. Fülöp királynak ajánlott térképe (*El Gran Río Marañón, o Amazonas con la Mission de la Compañía de Iesus*). E térkép a renden belül, majd azon kívül is ismertté vált, mivel először 1717-ben a *Der Neue Welt-Botthoz* hasonló francia *Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères par quelques missionnaires de la Compagnie de Jésus* 12. számában jelent meg egy rövidebb, az omagua misszióról szóló szöveggel együtt, majd 1727-ben a *Der Neue Welt-Bott* is közölte.⁶⁶ Fritz térképének jobb alsó régiójában egy kajmánal, kígyóval, valamit kakaóval, illetve más termékekkel díszített keretben hosszabb spanyol szöveg található, melynek első része az Amazonas folyó és-medence alapvető földrajzi sajátosságairól ad jellemzést, a második pedig a maynasi missziók történetéről. A szöveg bal szélén egy nyakában keresztet viselő, ruhában ábrázolt bennszülött férfi látható családja (felesége és gyermekei) társaságában. A trutnovi születésű jezsuita a maynasi kerületben körülbelül húsz különböző bennszülött csoport nevét tüntette fel tartózkodási területeik szerint, valamint több olyan helyet is, ahol a 17. században egyes misszionáriusok mártírhalált haltak.

Brentán és Nicolas de la Torre az 1751-ben készült térképen a maynasi missziós kerület ábrázolásakor Fritz példája nyomán ugyanúgy feltüntették az egyes törzsek különböző folyók melletti lakóhelyeit, lényegesen többet azonban – mintegy 26 csoportot –, mint az 1707-ben készült munka. A folyók száma is gyarapodott: míg Fritznél gyakorlatilag csak a Marañón és az abba ömlő folyók (Huallaga, Pastaza, Ucayali, Tigre, Napo, Putumayo) jelennek meg, a *Provincia Quitensis* az egyes marañóni mellékfolyók mellékágai is szerepelnek már. Ahogy a korban általános volt, a két *procurator* is az egyes folyókat forrásvidékükön először vékony vonalakkal ábrázolta, és ahogy azok egyre bővebb vizűvé válnak, úgy a térképen is egyre szélesednek a vonalak. Az 1751-ben készült munka az Észak-Andok vidékét és a csendes-óceáni partvonalat is igen részletesen ábrázolja: a hegyvidéken jelentős vulkánok (Cayambe, Pichincha, Antisana, Cotopaxi, Chimborazo), a települések mellett pedig a hegyek közti szorosokon átáramló folyók is megjelennek. A part menti fontosabb kikötőket (például Manta, Guayaquil, Tumbes) és szigeteket (Isla de la Plata, Salango, Puná) is feltüntették. Ha összevetjük a Francia Tudományos Akadémia által küldött, La Condamine vezette tudományos expedíció első három évének eredményei alapján, a 18. század egyik legkiemelkedőbb francia térképésze, Philippe Buache de la Neuville által 1739-ben, Párizsban készült, 29,8 centiméter hosszú és 20,1 centiméter széles, a mai Ecuador és Észak-Peru területét, illetve az Amazonast a Negro folyóval való találkozásáig ábrázoló térképpel (*Carte du Pérou: Pour servir à l'histoire des Incas et à celle de l'Etat present de cette province*),⁶⁷

66 De Almeida, 2003. 117–118.

67 *L'Etat present de cette province. Sur les Academie depuis l'An 1736. jusqu'en 1739. Par M. M. Godin, Bouguer, et de la Condamine de l'Acad. R. le des Sciences, Assujettie pour les autres parties aux Observations du P. Feuillée, et de M. Frezier aux Routes et Remarques Geographiques de divers Voyageurs.* Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, TR 893.

5. kép. Az Észak-Andok régió és a csendes-óceáni partvonal ábrázolása a Provincia Quitensisben

noco menti missziók egyik előjárója fedezett fel. E csatlakozást mindkét munka úgy tüntette fel, mintha a Negro az Orinoco folyóból, mintegy mellékágként válna le, ugyanakkor 1800-ban a neves berlini születésű természettudós, Alexander von Humboldt orinocói felfedezőútja során megállapította, hogy a két folyónak nincsen

látható, hogy Brentán és Nicolas de la Torre bizonyosan behatóan tanulmányozták és fel is használták a francia kutatók eredményeit. A hegyvidéki települések egymás közti távolsága, illetve az óceáni partvonal megrajzolása hasonlóképp jelenik meg mindkét munkán (5–6. kép).

A Juan Magnin által az 1740-ben írt *Descripcio* mellé készítettett 56 centiméter hosszú és 46 centiméter széles térkép (*Provincia de Quito con los Misiones de Sucumbios de religiosos de San Francisco, y de Maynas de padres de la Compañía de Jesús a las orillas del Gran Marañón*)⁶⁸ a mai Kolumbia Chocó tartományában található Cabo Corrientestől a mai Peru La Libertad kerületében fekvő Trujillo városáig húzódó csendes-óceáni partvonala szintén igencsak hasonlít a *Provincia Quitensis* ábrázolásához. Mivel Brentán mindvégig szoros kapcsolatban volt Magninnal, feltehető, hogy a svájci területekről érkező rendtárrsal is rendszeresen levelezett. Mikor Brentán 1748 első hónapjaiban útnak indult Quitóból, Magnin jegyzeteit és térképvázlatait is magával hozta Európába.

A belső amazóniai területek ábrázolásakor a két *procurator* nagyban támaszkodott La Condamine azon felfedezéseire, amelyek az amazonasi útját követően, Párizsban készült térképén is megjelentek.⁶⁹ A legfontosabb újdonság a dél-amerikai kontinens két legnagyobb folyammedencéjének (az amazonasi és az orinocói) természetes csatlakozása volt, amit, ahogy azt La Condamine és Brentán térképe is megjegyzi, 1744-ben egy bizonyos Manuel Román nevű portugál jezsuita, az Ori-

68 Az eredeti munka ma Quitóban, egy családi magánlevél- és térképtárban található (*Mapoteca de Carlos Manuel Larrea*). A térkép közlése: Magnin, 1998. 112.

69 *Carte du Cours de Maragnon ou de la Grande Riviere des Amazonas* (1744). University of Florida Digital Collections, <http://ufcd.ufl.edu/UF00004039/00001/1x?vo=3> (utolsó letöltés: 2016. április 20.).

6. kép. Az Orinoco és a Negro folyók Provincia Quitensisen ábrázolt összefolyása

direkt összefolyása, őket csupán egy rövidebb, 320 kilométer hosszú természetes csatorna, a Felső-Orinocóból eredő Casiquiare folyó köti össze.

A Provincia Quitensis elkészítésekor tehát Brentán és Nicolas de la Torre alaposan tanulmányozta az elődök, illetve a kortársak munkáit, és a személyes tapasztalatok mellett – a térképen több olyan, más művön nem ábrázolt Amazonas menti missziós telep is szerepel, ahol a *procuratorok* utazásuk során megálltak – felhasználták korszakuk legfrissebb ismeretanyagát is, így joggal állítható, hogy az 1751-ben készült munka teljes mértékben beleilleszkedik a francia geodéziai expedíció korának tudományos világába.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

BEAEP AD

Biblioteca Ecuatoriana Aurelio Espinosa Pólit, Archivo Documental (Quito).

2. Kiadott források

Magnin

1998 Magnin, Juan: *Descripción de la Provincia y misiones de Mainas en el Reino de Quito*. Ed.: Bravo, P. Julián G.-Latorre, Octavio. Quito, 1998.

Maroni

1988 Maroni, Pablo: *Noticias auténticas del famoso río Marañón y misión apostólica de la Compañía de Jesús de la Provincia de Quito en los dilatados bosques de dicho río, escribiéndolas por los años de 1738, un misionero de la misma compañía*. Relaciones de los P. P. A. de Zárate y J. Magnin (1735–1740); edición crítica, introducción e índices Jean Pierre Chau-meil. Iquitos, 1988. (Monumenta amazónica, Misioneros, 4.)

Recio

1947 Recio, P. Bernardo: *Compendiosa relacion de la cristiandad de Quito*. Ed.: Goldaraz, Carlos García. Madrid, 1947. (Biblioteca misionaria hispanica, ser. B., 2.)

Uriarte

1986 Uriarte, Manuel: *Diario de un misionero de Maynas*. Ed.: Bayle, Constantino. Iquitos, 1986. (Monumenta amazónica, Misioneros, 2.)

3. Szakirodalom

Balázs

1995 Balázs Dénes: *Magyar utazók Amerikában*. Bp., 1995.

Bangert

2002 Bangert, William: *A jezsuiták története*. Bp., 2002.

Bartusz-Dobosi

2006 Bartusz-Dobosi László: Magyar jezsuita missziósok az „Indiákon” a XVII–XVIII. században. In: *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Szerk.: Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. 200–216.

Bitterli

1982 Bitterli, Urs: „Vadak” és „civilizáltak”. Az európai–tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. Bp., 1982.

Boglár

1952 Boglár Lajos: XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában. In: *Ethnographia*, 63. (1952) 3–4. sz. 449–461.

Bravo Santillán–Grosser

2007 *Las misiones de Mainas de la antigua provincia de Quito de la Compañía de Jesús. A través de las Cartas de los Misioneros alemanes que en ellas se consagraron a su civilización y evangelización, 1685–1757*. Ed.: Bravo Santillán, Julián–Grosser, José. Quito, 2007.

Codina

2005 Codina, María Eugenia: Haciendas y misiones: el caso de Maynas. In: *Esclavitud, economía y evangelización. Las haciendas jesuitas en la América Virreinal*. Ed.: Negro Tua, Sandra–Marzal, Manuel M. Lima, 2005. 243–261.

Cotrina

2000 Cotrina, Carlos Oswaldo Aburto: Políticas y métodos de evangelización en Maynas durante el siglo XVIII. Defiendo los elementos de la cultura misionera. In: *Un reino en la frontera. Las misiones jesuitas en la América colonial*. Ed.: Negro, Sandra–Marzal, Manuel M. Lima, 2000. 45–60.

De Almeida

2003 De Almeida, André Ferrand: Samuel Fritz and the Mapping of the Amazon. In: *Imago Mundi*, 55. (2003) 113–119.

Downes

2008 Downes, Peter: Jesuitas en La Amazonía: Experiencias de Brasil y Quito. In: *Radiografía de la piedra. Los jesuitas y su templo en Quito*. Quito, 2008. 63–99. (Biblioteca básica de Quito, 17.)

Egido–Sánchez–González

2004 Egido, Teófanés–Sánchez, Javier Burrieza–González, Manuel Revuelta: *Los jesuitas en España y en el mundo hispánico*. Madrid, 2004.

Eördögh

1998 Eördögh István: *Az egyház a gyarmati Latin-Amerikában*. Szeged, 1998.

Figueroa

1960 Figueroa, Francisco de: Informe de las misiones de la Compañía de Jesús en el país de los Maynas. In: *Historiadores y cronistas de las misiones*. Ed.: Donoso, Julio Tobar. Quito, 1960.

Gallup-Díaz

2002 Gallup-Díaz, Ignacio: The Spanish Attempt to Tribalize the Darién, 1735–50. In: *Ethnohistory*, 49. (2002) 2. sz. 281–317.

Gonzáles

2003 Gonzáles, Luisa Abad: *Etnocidio y resistencia en la Amazonía peruana*. Cuenca, 2003.

Harley

1988 Harley, J. B.: Silences and Secrecy: The Hidden Agenda of Cartography in Early Modern Europe. In: *Imago Mundi*, 40. (1988) 57–76.

Harris

1999 Harris, Steven J.: Mapping Jesuit Science: The Role of Travel in the Geography of Knowledge. In: *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*. Eds.: O'Malley, John W.–Bailey, Gauvin Alexander–Harris, Steven J.–Kennedy, T. Frank. Toronto, 1999. 212–240.

2005 Harris, Steven J.: Jesuit Scientific Activity in the Overseas Missions, 1540–1773. In: *Isis*, 96. (2005) 1. sz. 71–79.

Harrison

1994 Harrison, Regina: The Theology of Concupiscence: Spanish–Quechua Confessional Manuals in the Andes. In: *Coded Encounters: Writing, Gender, and Ethnicity in Colonial Latin America*. Eds.: Cevallos-Candau, Francisco Javier–Cole, A. Jeffrey–Scott, M. Nina–Suárez-Araúz, Nicomedes. Amherst, 1994. 135–150.

Jackson

2007 Jackson, Robert H.: La raza y la definición de la identidad „indio” en las fronteras de la América española colonial. In: *Revista de Estudios Sociales*, 26. (2007) 116–125.

2008 Jackson, Robert H.: The Population and Vital Rates of the Jesuit Missions of Paraguay, 1700–1767. In: *Journal of Interdisciplinary History*, 38. (2008) 3. sz. 401–431.

Jouanen

1943 Jouanen, José: *Historia de la Compañía de Jesús en la antigua provincia de Quito 1570–1773*. Tomo II. Quito, 1943.

Latorre

1988 Latorre, Octavio: *Los mapas del Amazonas y el desarrollo de la cartografía ecuatoriana en el siglo XVIII*. Guayaquil, 1988.

Lévi-Strauss

2001 Lévi-Strauss, Claude: *Strukturális antropológia*. Bp., 2001.

Marzal

2000 Marzal, Manuel M.: Las misiones jesuitas, una utopia possible? In: *Un reino en la frontera. Las misiones jesuitas en la América colonial*. Ed.: Negro, Sandra–Marzal, Manuel M. Lima, 2000. 343–352.

Negro

2000 Negro, Sandra: Maynas, una misión entre la ilusión y el desencanto. In: *Un reino en la frontera. Las misiones jesuitas en la América colonial*. Ed.: Negro, Sandra–Marzal, Manuel M. Lima, 2000. 185–206.

Pinzger

1931 Pinzger Ferenc: *Magasztos eszmék útján*. Bp., 1931.

Reichel-Dolmatoff

1997 Reichel-Dolmatoff, Gerardo: El misionero ante las culturas indígenas. In: *Cosmos, hombre y sacralidad: lecturas dirigidas de antropología religiosa*. Ed.: Rueda, Marco V.–Moreno, Secundo E. Quito, 1997. 427–442.

Rubiés

2006 Rubiés, Joan-Pau: Ethnography, and the Historicization of Idolatry. In: *Journal of History of Ideas*, 67. (2006) 4. sz. 571–596.

Santos Hernández

1992 Santos Hernández, Angel: *Los jesuitas en América*. Madrid, 1992.

Savelle

1974 Savelle, Max: *Empires to Nations: Expansion in America, 1713–1824*. Minneapolis, 1974.

Szabó

1982 Szabó László: *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519–1900)*. Bp., 1982.

Torbágyi

2009 Torbágyi Péter: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt*. Szeged, 2009.

Turnbull

1996 Turnbull, David: Cartography and Science in Early Modern Europe: Mapping the Construction of Knowledge Spaces. In: *Imago Mundi*, 48. (1996) 5–24.

Vergara Ciordia

2005 Vergara Ciordia, Francisco-Javier: El seminario conciliar en la América Hispana (1563–1800). In: *Teología en América Latina*. Vol. 2/1. *Escolástica barroca, ilustración y preparación de la independencia (1665–1810)*. Ed.: Saranyana, Josep-Ignasi–Alejos Grau, Carmen-José. Madrid, 2005. 99–184.

Villalba

1987 Villalba, Jorge: El cuarto centenario de la llegada de la Compañía de Jesús al Ecuador 1586–1986. In: *Los jesuitas en Ecuador*. Ed.: Carrión, Alejandro. Quito, 1987. 67–148.

2008 Villalba, Jorge: Los jesuitas se establecen en el Reino de Quito. In: *Radiografía de la piedra. Los jesuitas y su templo en Quito*. Quito, 2008. 27–62. (Biblioteca básica de Quito, 17.)

Zajta

2011 Zajta Loránd: A 18. századi dél-amerikai jezsuita missziók marxista és szocialista értelmezése. In: *Mediterrán Világ*, 18. (2011).

Zakarjás–Fáy

1910 Zakarjás János és Fáy Dávid délamericai jezsuita misszionáriusok úti levelei (1749–1755). In: *Földrajzi Közlemények*, 38. (1910) 215–236.

LORÁND ZAJTA

THE MISSIONARY AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF KÁROLY BRENTÁN
ON THE TERRITORY OF THE VICEROYALTY OF PERU

The purpose of this paper is, on the one hand, to present Károly Brentán's missionary achievements he accomplished in the territory of the Maynas Jesuit District during the third decade of the 18th century and, on the other hand, to provide a detailed examination of his work as head of the Jesuit Province of Quito and as *procurator generalis* in the 1740s. Moreover, the paper focuses on important aspects of Brentán's scientific achievements by detailing certain characteristics of his lost opus – *Marannonensium S. J. Missionum generalis Historia iconibus illustrata* – and by analyzing the particularities of the *Provincia Quitensis*, a map from 1751, which bares his name along with a fellow Jesuit. During the critical reconstruction of Brentán's life and deeds, various primary sources were taken into consideration: his own letters, accounts and reports, which can be found at the *Archivo Documental de la Biblioteca Ecuatoriana Aurelio Espinosa Pólit* and other previously published records written by his Jesuit contemporaries.

CONTENTS

Friars and Missionaries in South America (Tibor Martf)	179
<i>Studies</i>	
István Szászdi León-Borja: God's First Words in the New World: Millenarianism, Heresy and Orthodoxy in the Isle of La Española in 1493	183
Constanza López Lamerain: The Third Council of Lima and the Unified Evangelistic Norms in the Ecclesiastical Province of Peru	211
Loránd Zajta: The Missionary and Scientific Activity of Károly Brentán on the Territory of the Viceroyalty of Peru	229
Dóra Babarczi: Hungarian Jesuits in Paraguay: The Letters of Ferenc Limp, SJ from the Years 1752–1753	259
Pedro Miguel Omar Svriz Wucherer: The Rebellion of Arecaya: Armed Guaraní at the Frontier	277
Ludolf Pelizaeus: The Narrative Construct of "Uncolonized Land" and Its Contribution to the Conquest of Chile from the Outset of the 16 th Century	297
<i>Book Reviews</i>	
Hungarian Jesuits in Brazil, 1753–1760 (Ágnes Menyhárt)	319
The Túpac Amaru Rebellion (Brigitta Kinga Schvéd)	323
On Mission in Chile, 1956–1975 (Mátyás Gábor Varga)	328

SZERZŐINK

Babarczi Dóra, PhD, Szegedi Tudományegyetem • López Lamerain, Constanza, doktorandusz, Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte (Frankfurt am Main) • Menyhárt Ágnes, egyetemi hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK • Pelizaeus, Ludolf, egyetemi tanár, Université de Picardie Jules Verne UFR de Langues et Cultures étrangères (Amiens) • Schvéd Brigitta Kinga, egyetemi hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK • Svriz Wucherer, Pedro Miguel Omar, doktorandusz, Universidad Pablo de Olavide (Sevilla) • Szászdi León-Borja István, egyetemi tanár, Universidad de Valladolid • Varga Mátyás Gábor, egyetemi hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK • Zajta Loránd, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

JEZSUITÁK

Megjelent a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya és a Chilei Köztársaság Magyarországi Nagykövetsége támogatásával

A Világtörténet 2016-os évfolyamának megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka

Nemzeti Kulturális Alap